

Надія Левицька, Оксана Силка

Діяльність громадських Імператорських російських товариств в Україні другої половини XIX – початку XX ст. на сільському адміністративно-територіальному рівні

*Левицька Надія, доктор історичних наук, професор,
Національний університет харчових технологій*

м. Київ, Україна

*Силка Оксана, кандидат історичних наук, доцент,
Національний університет харчових технологій*

м. Київ, Україна

Анотація. У статті висвітлюється діяльність частини офіційних громадських об'єднань громадян Російської імперії, яка була спрямована на позитивні зміни у галузях освіти, сільського господарства та суспільного життя у другій половині XIX – на початку XX ст. Акцентовано увагу на проекти, які реалізовувалися на сільському адміністративно-територіальному рівні в Україні. Новаторство цих проектів стало підґрунтям для ефективної діяльності сучасних освітніх закладів, підприємств агропромислового сектору та громадських об'єднань. Стверджується, що тенденції статутної громадської ініціативи в Україні відбувалися в руслі вже існуючого загальноєвропейського напрямку. Робиться висновок про те, що громадські статутні товариства, у т. ч. і сільські повинні характеризуватися як одна з ознак формування елементів громадянського суспільства в Російській імперії на початку XX ст. Добровільна участь громадян у неполітичних та неприбуткових статутних об'єднаннях є важливою складовою і сучасного українського суспільного життя.

Ключові слова: технологічна освіта, громадське товариство, російська інтелігенція, українське селянство.

Актуальність дослідження. До перших статутних громадських об'єднань в Російській імперії, що виникли з початку XIX ст. відносяться: Імператорське товариство історії та старожитностей російських (1804 р., Москва), Археолого-нумізматичне товариство (1846 р., Санкт-Петербург), Східне товариство (1855 р., Казань), Імператорське Московське археологічне товариство (1864 р., Москва) та низка інших. Окремі з них, проводячи плідну діяльність, отримали статус Імператорських, який забезпечував товариствам підтримку з боку імператорської родини. У Російській імперії функціонували майже три десятки таких товариств, наприклад: Імператорське Вільне економічне товариство, Імператорське жіноче патріотичне товариство, Імператорське Московське товариство дослідників природи, Імператорське Російське автомобільне товариство, Імператорське російське товариство садівництва, Імператорське російське товариство плідництва та інші. Усі Імператорські товариства мали розгалужену структуру по всій території Російської імперії, налічували у своїх лавах тисячі членів, здійснювали широку програму дій.

Метою дослідження є аналіз діяльності зазначених товариств, зокрема реалізації окремих успішних їхніх проектів у містечках та селах України.

Аналіз основних досліджень проблеми. Переважна більшість сучасних українських істориків, які вивчають громадську статутну ініціативу, свою увагу звертають на міські проекти зазначених товариств, залишаючи поза увагою їхню успішну діяльність у містечках та селах України. Серед них ... Між тим, цей вектор діяльності товариств є важливим з точки зору вивчення соціально-економічних умов у яких перебувало українське селянство у досліджуваній період, рівня їхньої участі у новітніх громадських проектах (освітніх, виробничих, самогуртування тощо), пластів взаємодії, в межах яких поєднувалися побутові прагнення селянства з можливостями забезпечити ці прагнення місцевими елітами та інтелігенцією, тощо.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. На території України свою діяльність проводило чимало загальноросійських громадських товариств.

Окремі з них активно співпрацювали не лише з міським населенням, але й сільським. В історії української громадської ініціативи є кілька успішних проектів, відгомін яких спостерігається в сучасній Україні.

Імператорське Російське технічне товариство постало у 1866 р. у Санкт-Петербурзі. Основним завданням об'єднання було сприяння розвитку техніки та технічної промисловості. У межах сучасних кордонів України були відкриті наступні відділення: Миколаївське, Київське, Одеське та Харківське. Початок одного з успішних проектів Київського відділення (1870–1918 рр.) був покладений 15 лютого 1884 р., коли на черговому засіданні Товариства його члени ухвалили рішення про відкриття у містечку Сміла Черкаського повіту Київської губернії технічних класів на базі місцевого двокласного училища, попечителями якого були графи Бобринські. Необхідність відкриття технічних класів обумовлювалася нагальним забезпеченням кваліфікованими робітничими та інженерними кадрами (технологи, хіміки, майстри цукрового виробництва) для підприємств цукрової галузі [1]. Розташування навчального закладу, який став першим системним закладом з підготовки фахівців для цукрової галузі у м. Сміла було обумовлено кількома чинниками – спеціалізацією сільського господарства (основне виробництво цукрових буряків), активною громадською позицією місцевих владних органів та особистими інтересами сільського населення. За 130 років з часу свого початку навчальний процес не припинявся. Освітня установа пройшла довгий, складний і успішний шлях свого розвитку від Смілянських технічних класів (з 1884 р.), через Смілянське хіміко-технічне училище (з 1917 р.), Смілянський технікум цукрової промисловості (поч. 20-х рр.), Смілянський цукровий інститут (з 1929 р.), Київський інститут цукрової промисловості (1930 р.), Київський хіміко-технологічний інститут харчової промисловості (1933 р.), Київський технологічний інститут харчової промисловості ім. А. І. Мікояна (1935 р.), Український державний університет харчових технологій (1993 р.) до Національного університету харчових технологій (2002 р.).

Імператорське Російське пожежне товариство (ІРПТ) було зареєстроване у 1892 г. з ініціативи І з'їзду спеціалістів з пожежної справи. Одним із завдань, яке поставило перед собою новостворене об'єднання, полягало у необхідності створення розгалуженої мережі добровільних пожежних організацій різного територіального рівня. Щорічна загрозлива пожежна ситуація в країні, практична відсутність державної програми щодо організації та провадження протипожежних заходів у містах та селах, змусили ІРПТ ініціювати протипожежний місцевий громадський рух у вигляді створення добровільних міських пожежних товариств та сільських пожежних дружин. Станом на 1914 р. до складу ІРПТ входило понад 3,5 тис. первинних організацій (міські добровільні пожежні товариства, сільські добровільні пожежні дружини, фабрично-заводські дружини) [2]. В Україні найчисельнішим видом громадських пожежних організацій були добровільні сільські пожежні дружини. Їхня діяльність зафіксована в усіх українських губерніях, які входили до складу Російської імперії, але їхня чисельність та концентрація були різними. У відповідності до проведених нами досліджень, було встановлено, що найбільш кількісно сільські пожежні дружини були представлені у Чернігівській губернії. Наявні джерельні матеріали дозволяють з'ясувати, що станом на 1909 р. у 15 повітах губернії діяли 63 такі дружини. Після подій 1917 р. добровільні пожежні об'єднання зазнали певних змін, але основні статутні положення, завдання діяльності, принципи функціонування та організації на місцях, були покладені в основу добровільного сектору радянської та сучасної української систем протипожежної охорони.

Імператорське Російське товариство сільськогосподарського птахівництва (ІРТСП) виникло у 1886 р. Станом на 1911 р. воно мало 41 відділ, з яких 4 в українських губерніях – Катеринославський, Полтавський, Стародубський та Харківський. Оскільки мета Товариства полягала у "масовому покращенні рівня розвитку птахівництва", логічно, що основний погляд його членів був звернений на сільську місцевість, де знаходився основний споживач новітніх сільськогосподарських технологій. Основним методом поширення інформації про

стан справ у галузі птахівництва та популяризація нових видів птиці була організація й проведення сільськогосподарських виставок губернського та регіонального рівня. Наприклад, Полтавський відділ ІРТСП у 1911 р. провів 1 губернську та 6 місцевих сільських виставок. За період з 1903 р. (час виникнення Відділу) до 1912 р. Полтавський осередок провів 20 подібних виставок [3]. Такі інформаційно-просвітницькі заходи сприяли розповсюдженню птиці серед сільського населення (основного виробника), залученню найбільш активних власників до племінної роботи с породними птахами, поступовій заміні традиційних видів птиці на нові, з кращими якісними характеристиками тощо. Громадська традиція українського птахівництва початку ХХ ст. має продовження і в сучасній Україні. Необхідність координації зусиль у розробці та реалізації програм стабілізації й розвитку вітчизняного птахівництва, підвищення конкурентоздатності українських виробників птахівничої продукції, надання їм юридичної та інформаційно-консультаційної допомоги сприяли появі громадського об'єднання "Союз птахівників України" (з 2003 р.).

У 1866 р. оформилося Імператорське Російське товариство порятунку на водах (ІРТПВ). Це Товариство стало одним із небагатьох добровільних громадських об'єднань в Російській імперії, якому вдалося у повній мірі досягнути поставленої мети – корінним чином змінити статистичні дані щодо потопельників у країні на користь зменшення цих показників. Оголошена мета отримала позитивні відгуки на місцях, завдяки чому Товариство мало достатньо розгалужену структуру, що включала в себе округи та відділи. Станом на 1.01.1908 р. Товариство мало 99 округів з 62 відділами, з них в межах сучасної України – Катеринславський, Київський, Кременчуцький, Одеський, Полтавський, Севастопольський, Чернігівський та Феодосійський округи. Діяльність ІРТПВ була спрямована на утримання в належному стані існуючих рятувальних станцій та створення нових з метою своєчасного надання допомоги у випадку потопельникам; визначення відповідної території для купання та плавання, улаштування на ній лавок і спеціальних наметів від сонця, організація щитів із рятувальними засобами (пробкові кулі, рятувальні кола, шести тощо), позначення відповідними засобами наявності глибоких ям у річках, утримання човна із веслувальником, інформування населення про правила купання та першу допомогу потопельникам через розповсюдження спеціальних листівок. Зважаючи на існуючу джерельну базу науковцям відомі не чисельні, але ефективні проекти ІРТПВ в Україні. з часу свого заснування. Так, наприклад Чернігівське окружне правління проводило активну роботу щодо організації та влаштування рятувальних станцій на узбережжі Дніпра, не лише у містах, але й у дачних селах Микільська Слобідка й Передмостова Слобідка [4]. Так само Кременчуцьке окружне правління турбувалося про забезпечення необхідного рятувального спорядження у дачному містечку Потоки [5]. За внутрішньою статистикою ІРТПВ, силами його членів за період з 1872 по 1893 рр. було врятовано понад 8 тис. чол., не рахуючи 848 кораблів, аварії яких були попереджені. У той же час, ця цифра врятованих була мінімальною порівняно зі статистикою щорічних людських втрат на воді. У зв'язку з цим переконані, що справа організації системи рятування на водах через мережу громадських об'єднань була нагальною та необхідною. У 1917 р. успішна діяльність Товариства порятунку на водах була зупинена. Декрет нової влади оголосив про припинення діяльності та націоналізації майна громадської організації. За часів Радянського Союзу у сфері організації порятунку на водах діяло Товариство сприяння розвитку водного транспорту та охорони життя людей на водних шляхах. Не зважаючи на те, що Товариство повторювало структуру, принципи та напрями діяльності Російського товариства порятунку на водах, базові положення, на яких ґрунтується діяльність громадської організації – добровільність та незалежність від державних фінансових органів були відсутніми. З початку 1990-х рр. в Україні діяльність у напрямку сприяння збереженню життя людей на воді функціонує добровільне громадське об'єднання "Товариство рятування на водах України". Відділення Товариства представлені у кожному обласному центрі, а також у населених пунктах, які знаходяться безпосередньо поблизу водних ресурсів.

Наступне товариство, яке звернула свою увагу на українське село – це Імператорське товариство шанувальників російської історичної освіти у пам'ять імператора Олександра III, яке було зареєстроване 13 жовтня 1895 р. у м. Санкт-Петербург. Метою Товариства проголошувалося «умножение и распространение знаний по отечественной истории в духе русских начал, проявленных в славное царствование в Бозе почившего Государя» [6]. Очолив Товариство граф С. Д. Шереметьев. Періодичним виданням об'єднання був збірник «Старина и новизна». Сучасні дослідники визначають Товариство як «об'єднання консервативних істориків офіційно-монархічного спрямування». Стосовно діяльності Товариства на території лівобережної України маємо відомості про відкриття *безкоштовних бібліотек* у м-ку Бориспіль Переяславського повіту (з 9.08.1898 р.) та с. Іванівці Хорольського повіту (з 1899 р.). Ці народні бібліотеки були відкриті при місцевих церквах; першими їхніми завідувачами стали священник В. Раєвський та Г. Прихожий відповідно.

За підрахунками дослідниці А. А. Мещенної станом на 1905 р. Товариством російської історичної освіти у пам'ять імператора Олександра III по усій Російській імперії було відкрито близько 100 бібліотек. Після революційних подій бібліотечний напрям у діяльності Товариства уже не відновився. Причинами цього, дослідниця вбачає у внутрішніх причинах: «значно зменшилась кількість членів Товариства та його прихильників, що привело до значного зменшення фінансових надходжень» [7].

Висновки. Тенденції статутної громадської ініціативи на рівні Імператорських товариств щодо стимулювання та підтримки окремих проектів у різних сферах освіти, народного господарства, суспільного життя тощо, відбувалися в руслі вже існуючої загальноєвропейської тенденції, і можуть характеризуватися як одна з ознак формування елементів громадянського суспільства в Російській імперії. Добровільна участь громадян у неполітичних та неприбуткових статутних об'єднаннях є важливою складовою і сучасного українського суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Левицька Н.М. Історія Смілянських технічних класів як одна з сходинок розбудови вищої технічної освіти на теренах України / Н. М. Левицька, О. О. Коцюбанська // Матеріали 10-ї Всеукраїнської наукової конференції "Актуальні питання історії науки і техніки" 7–9 жовтня 2011. – К., 2011. – С. 66–68
2. Бородин Д. Пожарное дело в царствование Дома Романовых / Д. Бородин. – С.Пб. : Изд. Имп. Росс. пож. О-ва, 1913. – 142 с.
3. Обзор деятельности Императорского Российского общества птицеводства за 1911 год. – М. : Изд. Имп. Росс. Об-ва птицеводства, 1912. – 290 с.
4. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 183, оп. 1, спр. 29.
5. Деятельность Кременчугского Округа с 1 января 1910 г. по 1 января 1911 г. // Журнал Спасание на водах. – 1911. – № 10. – С. 10–11.
6. Устав общества ревнителей русского исторического просвещения в память императора Александра III. – С.Пб.: Государственная Тип., 1904. – 27 с.
7. Мещенина А. А. С. Д. Шереметьев: деятельность в области организации русской исторической науки конца XIX – начала XX вв. : автореф. дис. канд. ист. наук. – С.Пб., 2004. – 27 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Borodyn D. Pozharnoe delo v czarstvovanye Doma Romanovых / D. Borodyn. – S.Pb. : Yzd. Ymp. Ross. pozh. O-va, 1913. – 142 s.
2. Levyczka N. M. Istoriya Smilyanskyx texnichnyx klasiv yak odna z sxodynok rozbudovy vyshhoyi texnichnoyi osvity na terenax Ukrayiny / N. M. Levyczka, O. O. Kocyubanska // Materialy 10-yi Vseukrayinskoyi naukovoyi konferenciyi "Aktualni pytannya istoriyi nauky i texniki" 7–9 zhovtnya 2011. – K., 2011. – S. 66–68.

3. Obzor deyatelnosti Ymeratorskogo Rossyjskogo obshhestva ptycevodstva za 1911 god. – M. : Yzd. Ymp. Ross. Ob-va ptycevodstva, 1912. – 290 s.
4. Derzhavnyj arxiv Chernigivskoyi oblasti. – F. 183, op. 1, spr. 29.
5. Deyatelnost Kremenchugskogo Okruga s 1 yanvarya 1910 g. po 1 yanvarya 1911 g. // Zhurnal Spasanye na vodax. – 1911. – № 10. – S. 10–11.
6. Ustav obshhestva revnytelej russkogo ystorycheskogo prosveshhenyya v pamyat ymperatora Aleksandra III. – S.Pb.: Gosudarstvennaya Typ., 1904. – 27 s.
7. Meshhenyna A. A. S. D. Sheremetev: deyatelnost v oblasti organizatsyy russkoj ystorycheskoj nauky koncza XIX – nachala XX vv. : avtoref. dys. kand. yst. nauk. – S.Pb., 2004. – 27 s.

Nadiya Levitska, Oksana Sylka The activity of public the Imperial Russian communities in Ukraine in the second half of XIX - early XX century. at the rural administrative-territorial level

Abstract. The article highlights the activity of the part of official public associations of citizens of the Russian Empire, which was aimed at improvements in education, agriculture and public life in the second half of XIX – early XX century. Attention is focused on projects that have been implemented in the rural administrative-territorial level. Innovation of these projects became the foundation for the efficient operation of modern educational institutions, sector of agricultural enterprises and public associations. It is alleged that the trends of statutory public initiative in Ukraine took place in line with the existing common European trends. The conclusion is that public statute associations, including the rural should be characterized as one of the signs forming elements of civil society in the Russian Empire in the early twentieth century. Voluntary participation of citizens in non-political and non-profit statute associations is an important part of modern Ukrainian social life.

Key words: technological education, National University of Food Technologies, civil association, russian intellectuals, ukrainian peasantry.

Левицкая Н. Н., Сылка О. З. Деятельность общественных Императорских российских обществ в Украине во второй половине XIX – начале XX вв. в сельской местности

Аннотация. В статье освещается деятельность части легальных общественных организаций Российской империи, которая была направлена на положительные изменения в сферах образования, сельского хозяйства и общественной жизни в период второй половины XIX – в начале XX вв. Особое внимание уделено проектам, реализация которых была проведена в сельской местности Украины. Новаторство этих проектов стало основой для эффективной деятельности современных институтов и университетов, предприятий агропромышленного сектора и общественных объединений. Добровольное участие граждан в неполитических и неприбыльных объединениях является важной составляющей современной украинской общественной жизни. Утверждается, что тенденции уставной общественной инициативы в Украине происходили в русле уже существующего общеевропейского направления. Сделан вывод о том, что добровольные уставные общества, в т. ч и сельские, должны характеризоваться как одно из ключевых понятий при изучении процессов формирования гражданского общества в Российской империи в начале XX в.

Ключевые слова: технологическое образование, гражданское общество, российская интеллигенция, украинское крестьянство.